

SEBASTIAN RUCIŃSKI
(Bydgoszcz)

CZY STAROŻYTNY RZYM BYŁ MILIONOWYM MIASTEM?

Starożytny Rzym – miasto, które stworzyło największe i najtrwalsze imperium w dziejach europejskiego kontynentu – stał się symbolem potęgi i panowania, ale także prawa, porządku i bezpieczeństwa. Mimo upadku państwa pozostała legenda i nieprzemijająca fascynacja. Dla cywilizacji europejskiej Rzym był poprzez wieki niedościgłym i owianym legendą wzorem wielkości i chwały, których ślady przetrwały do naszych czasów jedynie w formie historycznych zapisków i ruin olbrzymich budowli. Wielkość samego miasta – będąca elementem jego legendy – była niewątpliwie symbolem cywilizacyjnej wyższości Rzymian nad licznymi pokoleniami Europejczyków, którzy po upadku cesarstwa rzymskiego byli zdolni do tego, by stworzyć metropolię o porównywalnej wielkości dopiero po tysiącu z górą lat. Zachwyt naszych przodków jeszcze dodatkowo wyolbrzymiał wyobrażenia o wspaniałościach rzymskiej cywilizacji. Doprowadziło to do podawania zupełnie fantastycznych liczb mieszkańców starożytnego miasta, jak cztery czy nawet czternaście milionów¹. Reakcją na tak wielką przesadę było wyrażone w 1927 roku, ale równie skrajne, twierdzenie Ferdinanda Lota sprowadzające populację Rzymu w III wieku² do jedynie 250 000 osób³.

Ocena wielkości populacji rzymskiej metropolii w starożytności staje się jednym z najbardziej kontrowersyjnych pytań historiografii. We współczesnej nauce spór ten zamyka się w przedziale pomiędzy 600 000 a 1 800 000 w czasie największego rozkwitu miasta pomiędzy panowaniem Augusta i Konstantyna Wielkiego. Różnice pomiędzy uczonymi w tej kwestii obrazuje poniższe zestawienie:

¹ 4 000 000 – Justus Lipsius, *Admiranda, sive De magnitudine Romana*, Antverpiae 1598, III, 3, s. 129 (cyt. za J. Beloch, *Die Bevölkerung der griechisch-römischen Welt*, Leipzig 1886, s. 394; por. F. Lot, *La Fin du monde antique et le début du moyen âge*, Paris 1927, s. 80); 14 000 000 – Isaac Vossius, *Variarum observationum liber*, Londini 1685, s. 34 (cyt. za Beloch, op. cit., s. 394; por. Lot, op. cit., s. 80).

² Jeśli nie zaznaczono inaczej, daty odnoszą się do lat po Chr.

³ Lot, op. cit., s. 79–80.

600 000	Pietro Castiglioni ⁴ ,
697 924 (za Sewerów)	Armin von Gerkan ⁵ ,
750 000 (za Augusta)	Peter A. Brunt ⁶ ,
750 000–1 000 000	Wilfried Nippel ⁷ ,
800 000	Julius Beloch ⁸ ,
800 000–1 000 000	Keith Hopkins ⁹ ,
850 000–1 000 000	Neville Morley ¹⁰ ,
1 000 000	Ludwig Friedländer (w I i II wieku) ¹¹ , Ulrich Kahrstedt ¹² , Jérôme Carcopino (za Augusta) ¹³ , Zvi Yavetz ¹⁴ , Ronald F. Newbold ¹⁵ , Alexander Scobie ¹⁶ , Olivia F. Robinson (milion pod koniec Republiki, ponad milion w połowie II wieku) ¹⁷ , André Chastagnol ¹⁸ , Donald G. Kyle ¹⁹ , Frank Kolb ²⁰ ,

⁴ P. Castiglioni, *Della popolazione di Roma dalle origini ai nostri tempi*, [w:] *Monografia della Città di Roma e della campana romana presentata all'esposizione di Parigi del 1878*, t. II, Roma 1878, s. 187–337, zvl. s. 293.

⁵ A. von Gerkan, *Die Einwohnerzahl Roms in der Kaiserzeit*, *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts, Römische Abteilung* (dalej MDAI(R)) 55, 1940, s. 149–195 = id., *Von antiker Architektur und Topographie. Gesammelte Aufsätze*, oprac. E. Boehringer, Stuttgart 1959, s. 296–316; id., *Weiteres zur Einwohnerzahl Roms in der Kaiserzeit*, MDAI(R) 58, 1943, s. 213–243 = id., *Von antiker Architektur...*, s. 317–330; id., *Grenzen und Grössen der vierzehn Regionen Roms*, *Bonner Jahrbücher* 149, 1949, s. 1–65 = id., *Von antiker Architektur...*, s. 393–430.

⁶ P. A. Brunt, *Italian Manpower 225 B.C. – A.D. 14*, Oxford University Press, Oxford 1971, s. 384.

⁷ W. Nippel, *Aufruhr und „Polizei“ in der römischen Republik*, Klett-Cotta, Stuttgart 1988, s. 153.

⁸ J. Beloch, op. cit., s. 392–412.

⁹ K. Hopkins, *Conquerors and Slaves. Sociological Studies in Roman History*, Cambridge University Press, Cambridge – London – New York – Melbourne 1978, s. 96–98.

¹⁰ N. Morley, *Metropolis and Hinterland. The City of Rome and the Italian Economy 200 B.C. – A.D. 200*, Cambridge University Press, Cambridge 1996, s. 38.

¹¹ L. Friedländer, *Darstellung aus der Sittengeschichte Roms in der Zeit von August bis zum Ausgang der Antonine*, wyd. IX, oprac. G. Wissowa, t. I, Leipzig 1919, s. 26.

¹² U. Kahrstedt, *Über die Bevölkerung Roms*, [w:] Friedländer, op. cit., t. IV (*Anhänge*), Leipzig 1921, s. 11–21.

¹³ J. Carcopino, *Życie codzienne w Rzymie w okresie rozkwitu cesarstwa*, przeł. M. Pałcińska, PIW, Warszawa 1960, s. 28 (wyd. I oryginału – *La Vie quotidienne à Rome à l'apogée de l'empire*, Paris 1939).

¹⁴ Z. Yavetz, *The Living Conditions of the Urban Plebs in Republican Rome*, *Latomus* 17, 1958, s. 500.

¹⁵ R. F. Newbold, *Some Social and Economic Consequences of the A.D. 64 Fire at Rome*, *Latomus* 33, 1974, s. 858 z przyp. 3.

¹⁶ A. Scobie, *Spectator Security and Comfort at Gladiatorial Games*, *Nikephoros* 1, 1988, s. 205.

¹⁷ F. Robinson, *Ancient Rome. City Planning and Administration*, Routledge, London – New York 1992, s. 8.

¹⁸ A. Chastagnol, *Le Fonctionnement de la préfecture urbaine*, [w:] *La Rome impériale. Démographie et logistique. Actes de la table ronde (Rome, 25 mars 1994)*, L'École française de Rome, Rome 1997 (Collection de l'École française de Rome 230), s. 111.

¹⁹ D. G. Kyle, *Animal Spectacles in Ancient Rome: Meat and Meaning*, *Nikephoros* 7, 1995, s. 188.

²⁰ F. Kolb, *Rom. Die Geschichte der Stadt in der Antike*, wyd. II, C. H. Beck, München 2002, s. 457.

1 215 648	Guido Calza i Giuseppe Lugli ²¹ ,
1 250 000	Catherine Virlouvet (w 46 roku przed Chr.) ²² ,
1 280 000 wolnych	
+ 387 000 niewolników	Giuseppe Lugli ²³ ,
1 800 000	Guido Calza ²⁴ .

Niewątpliwie Rzym w okresie rozkwitu cesarstwa był miastem ogromnym jak na warunki starożytności. Świadczą o tym tak wielkie budowle jak Koloseum (*Amphitheatrum Flavium*), gdzie według szacunków mogło pomieścić się 50 000 widzów²⁵, czy Cyrk Wieki (*Circus Maximus*) z miejscami według Pliniusza Starszego dla 250 000 ludzi²⁶, oraz ciągle powiększana w tym okresie kubatura łaźni publicznych. Mimo że władze rzymskie prowadziły różne spisy ludności, a szczególnie obywateli rzymskich, do naszych czasów niestety nie zachowały się żadne jednoznaczne dane statystyczne na temat liczebności mieszkańców Rzymu w czasach wczesnego cesarstwa²⁷. Dlatego współczesna nauka jest skazana jedynie na szacunkowe próby ustalenia tej wielkości. Wielu uczonych próbowało na różne sposoby i, co gorsza, z różnymi wynikami oszacować wielkość tej populacji²⁸. Generalnie w literaturze przedmiotu można wyróżnić cztery „metody” prowadzące do uzyskania przybliżonej liczebności mieszkańców cesarskiego Rzymu. Trzy z nich

²¹ G. Calza, G. Lugli, *La popolazione di Roma antica*, *Bullettino della Commissione archeologica comunale di Roma* (dalej BCAR) 69, 1941, s. 155.

²² C. Virlouvet, *Les Lois frumentaires d'époque républicaine*, [w:] *Le Ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des débuts de la République jusqu'au Haut Empire. Actes du colloque international organisé par Centre Jean Bérard et l'URA 994 du CNRS. Naples, 14–16 Février 1991*, L'École française de Rome, Naples – Rome 1994, s. 23.

²³ G. Lugli, *Il valore topografico e giuridico dell' «insula» in Roma antica*, *Rendiconti della Pontificia Accademia di Archeologia* (dalej RPAA) 18, 1941–1942, s. 208. Liczbę 1 487 560 ludzi wolnych ten sam uczony podał w: *I monumenti antichi di Roma e Suburbio. Supplemento un decennio di scoperte archeologiche*, t. II, Roma 1940, s. 71–90; por. jednak wyżej, przyp. 21.

²⁴ G. Calza, *La statistica delle abitazioni e il calcolo della popolazione in Roma imperiale*, *Rendiconti della Classe di Scienze morali, storiche e filologiche dell'Accademia dei Lincei* 25, 1917, s. 79; por. jednak wyżej, przyp. 21.

²⁵ Ch. Huelsen, *Il posto degli Arvali nel Colosseo e la capacità dei teatri di Roma antica*, *BCAR* 22, 1894, s. 312–320; S. B. Platner, *A Topographical Dictionary of Ancient Rome*, oprac. Th. Ashby, London 1929, s. 10 (s.v. *Amphitheatrum Flavium*); G. Lugli, *Roma antica. Il centro monumentale*, Roma 1946, s. 338; R. Rea, *Amphitheatrum*, [w:] *Lexicon Topographicum Urbis Romae*, oprac. E. M. Steinby (t. I–VI, Quasar, Roma 1993–2000, dalej *LTUR*), t. I, s. 34 (40 000/45 000); J. E. Packer, *Housing and Population in Imperial Ostia and Rome*, *JRS* 57, 1967, s. 82.

²⁶ Plin. *Nat. hist.* XXXVI 102. Zob. Huelsen, op. cit., s. 321–324; id., *Circus Maximus*, [w:] *RE*, t. III 2 (1899), szp. 2578–2579; Platner, op. cit., s. 119 (140 000–385 000); G. Lugli, *Roma antica...*, s. 602 (320 000); Packer, op. cit., s. 82; A. Cameron, *Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium*, Oxford University Press, Oxford 1976, s. 75 (150 000–200 000); P. Ciancio Rossetto, *Circus Maximus*, [w:] *LTUR*, t. I, s. 274; G. Horsmann, *Zur Funktion des conditor in den factiones des römischen circus*, *Nikephoros* 12, 1999, s. 213.

²⁷ Kolb, op. cit., s. 448–449; W. Suder, *Census populi. Demografia starożytnego Rzymu*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2003, s. 16.

²⁸ Por. F. G. Maier, *Römische Bevölkerungsgeschichte und Inschriftenstatistik*, *Historia* 2, 1953–1954, s. 318–351; W. Scheidel, *Progress and Problems in Roman Demography*, [w:] *Debating Roman Demography*, oprac. W. Scheidel, Brill, Leiden – Boston – Köln 2001 (Mnemosyne Suppl. 211), s. 51 z przyp. 202.

zostały zaproponowane jeszcze przez Juliusa Belocha w 1886 roku²⁹. Czwartą odnoszącą się do IV i V wieku, więc okresu nieobjętego zasadniczym tematem tego artykułu, stworzyli Santo Mazzarino i André Chastagnol³⁰.

Pierwsza z nich opiera się na danych pochodzących z czasów Cezara i Augusta, a później Kaliguli i Septymiusza Sewera, dotyczących liczby osób korzystających z *frumentatio*, czyli rozdziału darmowego lub dystrybuowanego po zaniżonych cenach zboża, albo *congiarium*, czyli rozdawnictwa pieniędzy³¹. Pierwotnie, poczynając od czasu ogłoszenia *lex Terentia Cassia* z 73 roku przed Chr., uprawnionymi do tego, by korzystać z *frumentatio*, byli wszyscy obywatele rzymscy, którzy przebywali w Rzymie. Taki system wspomagania ludności nieuchronnie prowadził do migracji mieszkańców wsi i miast Italii, którzy po wojnie sprzymierzeńczej uzyskali gremialnie obywatelstwo rzymskie, do Rzymu i stałego powiększania się liczby osób chcących otrzymywać zboże³². Pierwsze pewniejsze dane, które mogą być przydatne do oceny populacji miasta Rzymu, odnoszą się do 46 roku przed Chr. W tym roku Juliusz Cezar przeprowadził reformę zasad *frumentatio*, o czym informuje nas Swetoniusz:

*Recensum populi nec more nec loco solito, sed vicatim per dominos insularum egit atque ex viginti trecentisque milibus accipientium frumentum e publico ad centum quinquaginta retraxit; ac ne qui novi coetus recensionis causa moveri quandoque possent, instituit, quotannis in demortuorum locum ex iis, qui recensiti non essent, subortitio a praetore fieret*³³.

Zasadniczą częścią reformy było zatem drastyczne zmniejszenie liczby uprawnionych do pobierania zboża państwowego z 320 000 do 150 000³⁴. Możemy domyślać się, że nadmiar ludności wysłano przynajmniej częściowo do zamorskich kolonii rzymskich³⁵. Co więcej, Cezar uznał, że liczba 150 000 uprawnionych do

²⁹ Zob. przyp. 8; por. E. Lo Cascio, *La popolazione*, [w:] *Roma imperiale. Una metropoli antica*, oprac. id., L'École française de Rome, Roma 2000, s. 23–26; id., *La Population*, *Pallas* 55, 2001, s. 180.

³⁰ S. Mazzarino, *Aspetti sociali del quarto secolo. Ricerche di storia tardo-romana*, L'Erma di Bretschneider, Roma 1951, s. 217–242; A. Chastagnol, *Le Ravitaillement de Rome en viande au Ve siècle*, *Revue Historique* 210, 1953, s. 18–22; por. Lo Cascio, *La popolazione*, s. 26–27; id., *La Population*, s. 180.

³¹ Suder, op. cit., s. 17–18.

³² E. Lo Cascio, *Le procedure di censu dalla tarda repubblica al tardo antico e il calcolo della popolazione di Roma*, [w:] *La Rome impériale...* (zob. wyżej, przyp. 18), s. 14–23; por. id., *La popolazione*, s. 35; id., *La Population*, s. 181.

³³ Suet. *Iul.* 41, 3, nieco zmieniony przekład Janiny Niemirskiej-Pliszczyńskiej: „Sporządził nowy spis ludności ani wedle zwyczaju, ani na zwykłym miejscu, lecz dzielnicami, za pośrednictwem właścicieli kamienic czynszowych. Zmniejszył liczbę osób korzystających z danin zboża państwowego z trzystu dwudziestu tysięcy do stu pięćdziesięciu tysięcy. Chcąc na przyszłość uniknąć zwoływania nowych zgromadzeń w związku ze spisem ludności, ustanowił, że corocznie na miejsce zmarłych pretor będzie wyznaczał drogą losowania następców spośród tych, którzy nie zostali objęci poprzednim spisem”.

³⁴ Por. Plut. *Caes.* 55, 5; Liv. *Per.* 115. Zob. Beloch, op. cit., s. 398; M. Rostowzew, *Frumentum*, [w:] *RE*, t. VII 1 (1910), szp. 175; Kahrstedt, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 12), s. 11; D. van Berchem, *Les «Clients» de la plèbe romaine*, *RPAA* 18, 1941–1942, s. 185–186; Hopkins, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 9), s. 96; Morley, op. cit., s. 36 (zob. wyżej, przyp. 10); Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 3 oraz 23–25; Kolb, op. cit., s. 449; Suder, op. cit., s. 88–89.

³⁵ Zob. Suet. *Iul.* 42, 1.

frumentatio miała pozostać stała, a ci, którzy znaleźli się poza systemem, mieli być doń wpisywani jedynie w miejsce wcześniej zmarłych. Zmniejszenie liczby uprawnionych było efektem specjalnego spisu ludności (*recensus*) dokonanego przez Cezara, jak podkreśla Swetoniusz, na zupełnie nowych zasadach. Obywatele – tylko mężczyźni po ukończeniu siedemnastego roku życia – nie byli spisywani według tradycyjnego podziału na *tribus*, lecz według przynależności do poszczególnych prefektur i municypiów, a na terenie miasta Rzymu jako mieszkańcy poszczególnych ulic bądź dzielnic (*vici*) i na podstawie danych dostarczanych przez właścicieli często wielopiętrowych i wielorodzinnych domów czynszowych (*insulae*)³⁶. *Recensus* był formą cenzusu, ale na terenie Rzymu ograniczał się jedynie do obywateli na stałe zamieszkałych w mieście. W ten sposób samo obywatelstwo rzymskie nie wystarczało, aby uzyskać prawo do *frumentatio*. Niezbędny był jeszcze domicyl, czyli stałe miejsce zamieszkania, a przez to wyłączeni z tego prawa zostali obywatele formalnie przypisani do kolonii, municypiów i prefektur, nawet jeśli czasowo przebywali w Rzymie. Pewną trudność przy rozgraniczeniu przybyszów i stałych mieszkańców mógł sprawiać brak stałych i jasno określonych granic miasta. Być może należy tutaj odwołać się do zdania Leona Homo, który zakładał, że zakres terytorialny Rzymu był limitowany granicami municypiów leżących wokół miasta³⁷. W ten sposób w systemie rozdawnictwa mogli uczestniczyć częściowo mieszkańcy *suburbium*³⁸. Efektem tego stanu rzeczy był późniejszy podział plebsu rzymskiego na grupy określane jako *plebs Romana*, *urbana* i *frumentaria*. Pierwsze z tych pojęć obejmowało nieuprzywilejowane warstwy plebejuszy rozsiane na terenie całego imperium. Dopiero drugie pojęcie oznaczało *stricte* plebs miejski – *cives Romani domo Roma*. Być może rację ma Denis van Berchem, który twierdzi, że podstawą przynależności do plebsu miejskiego było miejsce urodzenia³⁹. Jeszcze bardziej elitarną grupą wydzielaną z tej ostatniej była *plebs frumentaria*, czyli część plebsu miejskiego uprawniona do korzystania z *frumentatio*⁴⁰. Taką wizję rozumienia powyższych pojęć znajdujemy w świadectwie Frontona piszącego w II wieku. Autor ten

³⁶ Lo Cascio, *La Population*, s. 181. O wieloznaczności pojęcia *insula* zob. niżej, s. 304–305, o pojęciu *vici* w okresie cesarstwa zob. S. Ruciński, *Le Rôle du préfet des vigiles dans le maintien de l'ordre public dans la Rome impériale*, *Eos* 90, 2003, s. 270–271.

³⁷ L. Homo, *Rome impériale et l'urbanisme dans l'Antiquité*, wyd. II, Albin Michel, Paris 1971, s. 120–123; odmiennie Kolb, op. cit., s. 449–450; por. Lo Cascio, *La Population*, s. 186–187.

³⁸ *Ibid.*

³⁹ D. van Berchem, *Les Distributions de blé et d'argent a la plèbe romaine sous l'Empire*, Genève 1939, s. 34–45; przeciwie: C. Virlouvet, *La Plèbe frumentaire à l'époque d'Auguste. Une tentative de définition*, [w:] *Nourrir la plèbe. Actes du colloque tenu à Genève les 28 et 29. IX. 1989 en hommage à Denis Van Berchem*, oprac. A. Giovanini, F. Reinhardt, Basel – Kassel 1991 (Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft 22), s. 49; N. Purcell, *Rome and Its Development under Augustus and His Successors*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, wyd. 2, X: *The Augustan Empire, 43 B.C. – A.D. 69*, oprac. A. K. Bowman, E. Champlin, A. Lintott, Cambridge University Press, Cambridge 1996, s. 65–67; Morley, op. cit., s. 36–37.

⁴⁰ Zob. *CIL* VI 943 = *ILS* 6045; van Berchem, *Les Distributions...*, s. 55–56; C. Nicolet, *Plèbe et tribus: les statues de Lucius Antonius et le testament d'Auguste*, *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire de l'École Française de Rome, Antiquité* 97, 1985, s. 829–830; Morley, op. cit., s. 36; T. C. Brennan, *Principes and Plebs. Nerva's Reign as Turning-point?*, *American Journal of Ancient History* 15, 1990 [2000], s. 47–48; Kolb, op. cit., s. 449.

z całego ludu rzymskiego (*populus Romanus universus*), uprawnionego do udziału w publicznych spektaklach, wyróżnia *plebs frumentaria*, której członkowie partycypowali w rozdawnictwie publicznym⁴¹. Fronton utożsamia ze sobą pojęcia *plebs urbana* i *frumentaria*, być może dlatego, że każdy plebejusz zamieszkały na stałe w Rzymie potencjalnie mógł zostać wpisany na listy uprawnionych do *frumentatio* i otrzymywać *congaria*⁴². Raczej nie ma racji T. Corey Brennan, który sądzi, że pogląd Frontona był efektem reformy cesarza Nerwy, który miał obie grupy połączyć⁴³. Rezultatem takiego kroku musiałyby być zwiększenie limitu uprawnionych do korzystania z owych świadczeń, a nic na to nie wskazuje.

Jak już wspomniano, podane przez Swetoniusza liczby uprawnionych do *frumentatio* obejmowały jedynie obywatele rzymskich płci męskiej, którzy ukończyli siedemnasty rok życia. Jeśli założymy, że stanowili oni około 30–35% ogółu populacji obywatelskiej w Rzymie⁴⁴, można za Eliem Lo Cascio szacować, że przed dokonaniem reformy przez Cezara obywatele rzymskich wraz z rodzinami było w mieście około 700 000–750 000, po reformie zaś od 430 000 do 500 000⁴⁵. Trzeba w tym miejscu zaznaczyć, że cała populacja miasta musiała być większa, ponieważ obejmowała również grupę *peregrini*, niewolników i wyzwolenców oraz część obywateli wyłączonych z systemu *frumentatio*. Według Catherine Virlouvet w 46 roku przed Chr. wynosiła ona 1 250 000, co jest chyba liczbą nieco przesadzoną⁴⁶.

W czasach Augusta doszło do ponownego ustalenia listy osób uprawnionych do *frumentatio*, o czym informuje nas Swetoniusz nie podając liczby uprawnionych. Mówi jednak, że August nieco zmienił procedurę spisu wprowadzoną przez Cezara⁴⁷. Dopiero Kasjusz Dion pod rokiem 2 przed Chr. podaje, że *frumentarii* było 200 000⁴⁸. Te dane możemy skonfrontować z informacjami pochodzącymi bezpośrednio od Augusta, bo zawartymi w jego *Res gestae*⁴⁹:

⁴¹ Front. *Princ. hist.* 20. Zob. M. Rostowzew, *Römische Bleitesserae. Ein Beitrag zur Sozial- und Wirtschaftsgeschichte der römischen Kaiserzeit*, Leipzig 1905 (Klio. Beiträge zur Alten Geschichte 3), s. 47; van Berchem, *Les «Clients»...*, s. 184–185; Morley, op. cit., s. 36; Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 26–27; Brennan, op. cit., s. 47–48.

⁴² Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 27; E. Rawson, *Discrimina Ordinum: The lex Julia theatralis*, Papers of the British School at Rome 55, 1987, s. 95–96.

⁴³ Brennan, op. cit., s. 51.

⁴⁴ O problemie proporcji pomiędzy płciami w populacji antycznego Rzymu zob. E. Lo Cascio, *The Size of the Roman Population: Beloch and the Meaning of the Augustan Census Figures*, JRS 84, 1994, s. 23–40, zwł. s. 35–36; id., *La dinamica della popolazione in Italia da Augusto al III secolo*, [w:] *L'Italie d'Auguste à Dioclétien. Actes du colloque international organisé par l'École française de Rome, l'École des hautes études en sciences sociales, le Dipartimento di scienze storiche, archeologiche, antropologiche dell'Antichità dell'Università di Roma La Sapienza et le Dipartimento di scienze dell'Antichità dell'Università di Trieste (Rome, 25–28 mars 1992)*, L'École française de Rome, Rome 1994, s. 91–125, zwł. s. 101–105.

⁴⁵ Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 25–26.

⁴⁶ Zob. wyżej, przyp. 22.

⁴⁷ Suet. *Aug.* 40, 2.

⁴⁸ Cass. Dio LV 10, 1 (Xiph. p. 100, 30 – 101, 1).

⁴⁹ *Res gestae* 15; zmieniony przekład Józefa Korpantego: „Na mocy testamentu mego ojca wypłaciłem plebsowi rzymskiemu po trzysta sesterców, a we własnym imieniu, jako konsul po raz piąty, rozdałem z łupów wojennych po czterysta sesterców; w czasie dziesiątego konsulatu

Plebei Romanae viritum HS trecenos numeravi ex testamento patris | mei et nomine meo HS quadringenos ex bellorum manibiis consul | quintum dedi, iterum autem in consulatu decimo ex [p]atrimonio || meo HS quadringenos congiari viritum pernumer[a]vi, et consul | undecimum duodecim frumentationes frumento pr[i]vatim coempto | emensus sum, et tribunicia potestate duodecimum quadringenos | nummos tertium viritum dedi. Quae mea congiaria p[er]venerunt | ad [homi]num millia nunquam minus quinquaginta et ducenta. || Tribuniciae potestatis duodevicensimum consul XII trecentis et | viginti millibus plebis urbanae sexagenos denarios viritum dedi. | Et colon[i]s militum meorum consul quintum ex manibiis viritum | millia nummum singula dedi; acceperunt id triumphale congiarium | in colo[n]is hominum circiter centum et viginti millia. Consul ter|tium dec[i]mum sexagenos denarios plebei, quae tum frumentum publicum | accipiebat, dedi; ea millia hominum paullo plura quam ducenta fuerunt.

W powyższym ustępie August przytacza liczby osób, które korzystały z jego dobroczynności. Miało ich być nie mniej niż 250 000 w 44, 29, 24 i 11 roku przed Chr., 320 000 w 5 roku przed Chr. i nieco ponad 200 000 w 2 roku przed Chr. z zaznaczeniem, że była to ta grupa osób, której przysługiwało prawo do *frumentatio*⁵⁰. Lo Cascio dane z 5 i 2 roku przed Chr. utożsamia, wychodząc z założenia, że *congiarium* w 5 roku przed Chr. dostali obywatele płci męskiej od jedenastego roku życia, natomiast w 2 roku przed Chr. grupa ta została zawężona do mężczyzn, którzy ukończyli siedemnasty rok życia – tych właśnie, których uwzględniano przy rozdawnictwie zboża⁵¹. Różnica pomiędzy obiema liczbami beneficjentów wynosząca 120 000 obejmować miała chłopców w wieku 11–16 lat. Autor ten zastrzega jednak, że nie mamy pewności, czy w rozdawnictwie z 5 roku przed Chr. nie uwzględniono częściowo także młodszych dzieci⁵². Zapewne August określając liczbę uprawnionych do rozdawnictwa zboża użył liczby ówczesznie zamieszkałych na stałe w Rzymie dorosłych obywateli płci męskiej⁵³. Można założyć, że pierwotnie

powtórnie wypłaciłem z mej ojcowizny po czterysta sesterców zasiłku; piastując zaś konsulat po raz jedenasty, kupiłem za własne pieniądze zboże i zorganizowałem dwanaście rozdawnictw; w dwunastym roku mej władzy trybuńskiej po raz trzeci dałem po czterysta sesterców na osobę. Z tych moich rozdawnictw korzystało zawsze nie mniej niż dwieście pięćdziesiąt tysięcy ludzi. Sprawując po raz osiemnasty władzę trybuńską, a po raz dwunasty będąc konsulem, rozdałem plebsowi miejskiemu w liczbie trzystu dwudziestu tysięcy po sześćdziesiąt denarów. Za mego piątego konsulatu z łupów wojennych rozdałem żołnierzom osiedlonym w koloniach po tysiąc sesterców; ten dar z okazji mego triumfu otrzymało około stu dwudziestu tysięcy kolonistów. W czasie mego trzynastego konsulatu rozdałem po sześćdziesiąt denarów plebsowi, który otrzymywał wtedy zboże z rozdawnictwa publicznego; było takich ludzi ponad dwieście tysięcy”.

⁵⁰ Th. Mommsen, komentarz w: *Res Gestae Divi Augusti ex Monumentis Ancyranis et Apolloniensi*, wyd. id., Berolini 1883, s. 25–27, 58–62; Kahrstedt, op. cit., s. 11–12; C. Barini, komentarz w: *Monumentum Ancyranum. Res Gestae Divi Augusti*, wyd. C. Barini, Milano 1937, s. 151–155; A. Calderini, *Commento al „Monumentum Ancyranum”*, La Goliardica, Milano 1953, s. 32; Hopkins, op. cit., s. 96; C. Virlouvet, *Tessera frumentaria. Les procédures de distribution du blé public à Rome à la fin de la République et au début de l'Empire*, L'École française de Rome, Rome 1995 (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 286), s. 187–196; Morley, op. cit., s. 36; Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 26–27; Brennan, op. cit., s. 47.

⁵¹ Por. Suet. *Aug.* 41, 2. Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 27; por. van Berchem, *Les Distributions...*, s. 32–33; Virlouvet, *Tessera frumentaria...*, s. 192–193 (uważa ona, że August zmniejszył liczbę uprawnionych poprzez rewizję ich list).

⁵² Szczegółowe wyliczenia – zob. Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 27–31; por. Kolb, op. cit., s. 451.

⁵³ Kahrstedt, op. cit., s. 12–13; van Berchem, *Les Distributions...*, s. 30; G. Rickman, *The Corn Supply of Ancient Rome*, Oxford University Press, Oxford 1980, s. 184–185; Lo Cascio, *Le procedure*, s. 31. Nieco inne zdanie mieli V. Gardthausen, *Augustus und seine Zeit*, t. II 1, Leipzig 1904,

pojęcia takie jak *plebs urbana* i *plebs frumentaria* były ze sobą tożsame. Późniejsze zaś różnice pomiędzy nimi mogły wynikać z tego, że liczba uprawnionych określona na 200 000 została przez Augusta uznana za stałą i nie mogła ulec zwiększeniu⁵⁴. Może już za Augusta, a z pewnością od panowania Aureliana, który ustanowił instytucję *panis popularis*, przynależność do *plebs frumentaria* była dziedziczna, jak zaświadcza autor żywotu Aureliana należącego do zbioru *Historia Augusta*⁵⁵. Oczywiście możliwe były tutaj pewne modyfikacje. Być może stosowano rozwiązanie wprowadzone jeszcze przez Cezara mówiące o corocznym losowaniu mającym zapełnić luki na listach uprawnionych⁵⁶. Istnieją poszlaki wskazujące na to, że później ujmowano na listach nowych imigrantów⁵⁷.

Pewne dane zawarte u Tacyta, Swetoniusza i Kasjusza Diona mówiące o rozdziale sum pieniężnych zapisanych przez Augusta w testamencie obywatelom rzymskim wydają się wskazywać na to, że liczba uprawnionych do *frumentatio* już za pierwszego cesarza została zmniejszona po 2 roku przed Chr. do jedynie 150 000, czyli nastąpił powrót do rozwiązania zastosowanego przez Cezara. Autorzy owi twierdzą, że August zapisał ludowi rzymskiemu 40 000 000 sestercji. Tylko Kasjusz Dion twierdzi, że rozdzielono wtedy po 65 drachm (= 260 sestercji) na osobę, co daje około 150 000 obdarowanych⁵⁸. Podobną sumę – 11 250 000 drachm (= 45 000 000 sestercji) ludowi rzymskiemu rozdzielił Kaligula w 37 roku⁵⁹. Dzięki *Fasti Ostienses* i Swetoniuszowi wiemy, że każdy z obdarowanych otrzymał wów-

s. 591, i van Berchem, *Les «Clients»...* (zob. wyżej, przyp. 34), s. 188, którzy uważali, że prawo do *frumentatio* mieli jedynie obywatele ubodzy, a więc senatorowie i ekwici byli z niej wykluczeni; przeciwnego zdania są: J.-P. Waltzing, *Étude historique sur les corporations professionnelles chez les Romains depuis les origines jusqu'à la chute de l'Empire d'Occident*, t. II, Louvain 1896, s. 19–20; Z. Yavetz, *Plebs and Princeps*, Oxford University Press, Oxford 1969, s. 145.

⁵⁴ Zob. wyżej, przyp. 48. Zob. też M. Rostowzew, *Frumentum* (zob. wyżej, przyp. 34), szp. 176; van Berchem, *Les Distributions...*, s. 45; H. Pavis d'Escurac, *La Préfecture de l'Annone. Service Administratif Impérial d'Auguste à Constantin*, L'École française de Rome, Rome 1976 (Bibliothèque des Écoles françaises d'Athènes et de Rome 226), s. 167–169; Viriouvét, *Tessera frumentaria...*, s. 186–205; por. E. Lo Cascio, *Le professiones della Tabula Heracleensis e le procedure del census in età cesariana*, *Athenaeum* 68 (78), 1990, s. 292–306; id., *Le procedure...*, s. 31; D. G. Kyle, op. cit., s. 188.

⁵⁵ *Hist. Aug.* XXVI (*Aur.*) 35, 1; por. *Cod. Theod.* XIV 17, 5 (z 1 sierpnia 369). Por. Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 47–48.

⁵⁶ Zob. Suet. *Iul.* 41, 3.

⁵⁷ Por. Plin. *Pan.* 28, 4 i 51, 3–4; por. 25, 3; *CIL* VI 955 = *ILS* 286. Zob. C. Nicolet, *Tessères frumentaires et tessères de vote*, [w:] *Mélanges offerts à Jacques Heurgon. L'Italie préromaine et la Rome républicaine*, t. II, L'École française de Rome, Rome 1976, s. 701, przyp. 15; id., *Plèbe et tribus...* (zob. wyżej, przyp. 40), s. 837–839; Viriouvét, *La Plèbe frumentaire...* (zob. wyżej, przyp. 39), s. 55–62; ead., *Tessera frumentaria...*, s. 196–205; Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 51–52; Brennan, op. cit., s. 48–49.

⁵⁸ Tac. *Ann.* I 8, 3; Suet. *Aug.* 101, 2; Cass. Dio LVII 14, 2, por. LVI 32, 2; Beloch, op. cit., s. 398–399; van Berchem, *Les Distributions...*, s. 29–30, 144–145; id., *Les «Clients»...*, s. 186; Viriouvét, *La Plèbe frumentaire...*, s. 46–48; ead., *Tessera frumentaria...*, s. 192–196; A. J. B. Sirks, *The Size of the Grain Distributions in Imperial Rome and Constantinople*, *Athenaeum* 69 (79), 1991, s. 219; Morley, op. cit., s. 36; por. Nicolet, *Plèbe et tribus...*, s. 807–811; Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 32–35; Brennan, op. cit., s. 47.

⁵⁹ Cass. Dio LIX 2, 2.

czas 75 denarów (= 300 sestercji)⁶⁰. Prosta kalkulacja w tym wypadku daje 150 000 beneficjentów⁶¹. Co ciekawe, do podobnej liczby osób uprawnionych do rozdawnictwa dochodzimy analizując dane odnoszące się do 202 roku i dotyczące *congiarium* rozdane przez Septymiusza Sewera z okazji dziesięciolecia jego panowania (*decennalia*)⁶². Władca ten rozdał po 10 aureusów (= 250 denarów = 1000 sesterców) na głowę obywatelom zamieszkałym w Rzymie i pretorianom. Rozdano ogółem 50 000 000 drachm, czyli 200 000 000 sestercji. Z tego wynika, że z rozdawnictwa skorzystało 200 000 osób. Trzeba jednak pamiętać, że w tej liczbie zawierają się pretorianie, a wraz z nimi zapewne wszystkie oddziały stacjonujące w Rzymie i okolicach wraz z kohortami miejskimi, wigilami, tak zwanymi *equites singulares Augusti*, wreszcie legionem II Partyjskim, co redukuje liczbę obywateli objętych rozdawnictwem do około 150 000⁶³.

Powyższe rozważania miały dać odpowiedź na pytanie, jaka była liczba obywateli rzymskich zamieszkałych w Rzymie. Stanowi ona minimum, które należy przyjąć w ocenie całej populacji. Oszacowaniu tej ostatniej miała pomóc druga „metoda” oparta na analizie danych o ilości sprowadzanego do Rzymu zboża. Oczywiście jest, że Rzym był skazany na dowóz żywności, ponieważ jego mieszkańcy nie mogli wyżywić się z plonów okolicznych pól⁶⁴. Pamiętać trzeba o zastrzeżeniu, że poniższe informacje odnoszą się do zboża sprowadzanego przez władze państwowe, nie dotyczą zaś prywatnego importu⁶⁵. Podstawowym świadectwem jest zapis w *Epitome de Caesaribus*, której autor mówi, że w czasach Augusta sprowadzono z samego Egiptu 20 000 000 *modii* zboża rocznie⁶⁶. Według Józefa Flawiusza w czasach Nerona Egipt pokrywał zapotrzebowanie Rzymu na cztery miesiące roku⁶⁷. Dokonując prostej kalkulacji można dojść do wniosku, że stolica musiała zużywać 60 000 000 *modii* w skali roku⁶⁸. Jeśli za Polibiusem przyjmiemy, że miesięczne zapotrzebowanie żo-

⁶⁰ *Fast. Ost.* 22–23; Suet. *Calig.* 17, 2.

⁶¹ Van Berchem, *Les Distributions...*, s. 146–147; L. Vidman, *Commentarius*, [w:] *Fasti Ostienses*, wyd. id., wyd. II, Academia, Pragae 1982, s. 70 (komentarz do rozdz. 22–23); Virioutet, *Tessera frumentaria...*, s. 193–194; Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 35–36; Brennan, op. cit., s. 47.

⁶² Zob. Cass. Dio LXXVI (LXXVII) 1, 1; por. Hdn. III 10, 2.

⁶³ Por. Beloch, op. cit., s. 399 (około 160 000–180 000); G. Cardinali, *Frumentatio*, [w:] *Dizionario epigrafico di antichità romane*, oprac. E. De Ruggiero, t. III, Roma 1922, s. 238–239; Mazzarino, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 30), s. 238 (160 000); Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 39 z przyp. 116; Kolb, op. cit., s. 453.

⁶⁴ O konieczności dowozu żywności do Rzymu zob. L. Casson, *The Role of the State in Rome's Grain Trade*, [w:] *The Seaborne Commerce of Ancient Rome*, oprac. J. H. D'Arms, E. C. Kopff, Rome 1980 (Memoirs of the American Academy in Rome 36), s. 21–33; C. Virioutet, *Famines et émeutes à Rome des origines de la République à la mort de Néron*, L'École française de Rome, Rome 1985; Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 24 z przyp. 72; P. Garnsey, *Famine in Rome*, [w:] *Trade and Famine in Classical Antiquity*, oprac. id. i C. R. Whittaker, Cambridge University Press, Cambridge 1983 (Proceedings of the Cambridge Philological Society Suppl. 8), s. 56–65.

⁶⁵ Morley, op. cit., s. 35.

⁶⁶ *Epit. de Caes.* 1, 4–6.

⁶⁷ *Ios. Bell. Iud.* II 386.

⁶⁸ Zob. G. Ch. Picard, *Néron et le blé d'Afrique*, Les Cahiers de Tunisie 4, 1956, s. 164–165; Packer, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 25), s. 87–89; Casson, op. cit., s. 21; Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 36–37; Kolb, op. cit., s. 453–454.

nierza rzymskiego w II wieku przed Chr. wynosiło dwie trzecie medimnosa czyli cztery *modii*, a za Salustiuszem i Seneką, że miesięczna racja niewolnika w I wieku przed Chr. i I wieku po Chr. wynosiła pięć *modii*, to możemy założyć, że wspomniane sześćdziesiąt milionów *modii* powinno wystarczyć dla około miliona ludzi, a nawet półtora miliona przyjmując za kryterium minimum kaloryczne potrzebne człowiekowi⁶⁹. Niestety wnioski te obciążone są sporą dozą wątpliwości, ponieważ pomiędzy czasami Augusta a panowaniem Nerona mogło dojść do znacznej zmiany w zakresie ilości zboża sprowadzanego z różnych prowincji, w tym szczególnie w stosunku pomiędzy dostawami z Egiptu i Afryki⁷⁰. Owe 20 000 000 *modii* w czasach Augusta mogło wystarczać na zaspokojenie potrzeb ówczesnie mieszkających w Rzymie obywateli rzymskich w liczbie około pół miliona⁷¹.

Według dzieła *Historia Augusta* za panowania Septymiusza Sewera mieszkańcy Rzymu zużywali 75 000 *modii* zboża dziennie⁷². Owe 75 000 *modii* przez wielu autorów było traktowane jako ilość zboża spożywana przez całą populację Rzymu, a przez to świadectwo zmniejszania się jej liczebności już na przełomie II i III wieku, ponieważ suma ta, pomniejszona jeszcze o spożycie garnizonu rzymskiego, jest mniejsza niż ta, którą scholiasta Lukana przypisuje ludności Rzymu za czasów Pompejusza Wielkiego (80 000 *modii*)⁷³. Czas, w którym populacja rzymska miała zacząć maleć, różnie umiejscawiano, w zależności od tego, czy uważano wzmiankę

⁶⁹ Polyb. VI 39, 12–13; Sall. *Hist.* III 48 Maurenbrecher; Sen. *Ep.* 80, 8. Zob. Beloch, op. cit., s. 33; Kahrstedt, op. cit., s. 18–19; Picard, op. cit., s. 165–166; L. Foxhall, H. A. Forbes, *Sitometria: The Role of Grain as a Staple Food in Classical Antiquity*, Chiron 12, 1982, s. 41–90, zwł. s. 62–65 i 88–89; P. Garnsey, *Mass Diet and Nutrition in the City of Rome*, [w:] *Nourrir la plèbe...* (zob. wyżej, przyp. 39); Sirks, op. cit., s. 216; Morley, op. cit., s. 35. Na tej podstawie 60 000 000 *modii* starczało co najmniej dla miliona osób rocznie; por. Beloch, op. cit., s. 411 (mówi on nawet o dwóch milionach); Cardinali, op. cit., s. 305–309; Hopkins, op. cit., s. 97–98; Rickman, op. cit., s. 231–232 (zob. wyżej, przyp. 53); D. Foraboschi, *L'Egitto*, [w:] *L'impero romano e le strutture economiche e sociali delle province*, oprac. M. H. Crawford, New Press, Como 1986, s. 119 z przyp. 53; D. P. Kehooe, *The Economics of Agriculture on Roman Imperial Estates in North Africa*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1988, s. 3–4, przyp. 8.

⁷⁰ Por. Plin. *Nat. hist.* XVIII 66–70. Zob. Beloch, op. cit., s. 411; Rostowzew, *Frumentum* (zob. wyżej, przyp. 34), szp. 136; Kahrstedt, op. cit., s. 18; von Gerkan, *Die Einwohnerzahl...* (zob. wyżej, przyp. 5), s. 172–177 (= *Von antiker Architektur...*, s. 307–308); Maier, op. cit., s. 326 (zob. wyżej, przyp. 28); Picard, op. cit., s. 168–173; B. Gallotta, *L'Africa e i rifornimenti di cereali all'Italia durante il principato di Nerone*, Rendiconti dell'Istituto Lombardo, Classe di Lettere, Scienze Morali e Storiche 109, 1975, s. 28–46; Pavis d'Escurac, op. cit. (patrz wyżej, przyp. 54), s. 170–171, 175–176; Rickman, op. cit., s. 233–234; E. Lo Cascio, *L'organizzazione annonaria*, [w:] *Civiltà dei Romani. La città, il territorio, l'impero*, oprac. S. Settis, Milano 1990, s. 235–236; id., *Le procedure...*, s. 37–38.

⁷¹ Rostowzew, *Frumentum*, szp. 136; Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 37–38.

⁷² *Hist. Aug.* X (Sev.) 23, 2; por. ibid. XVII (*Heliogab.*) 27, 7. Beloch, op. cit., s. 411–412; Kahrstedt, op. cit., s. 18–19; von Gerkan, *Die Einwohnerzahl...*, s. 173–175 (= *Von antiker Architektur...*, s. 307); Picard, op. cit., s. 165; A. Piganiol, *L'Empire Chrétien (325–395)*, wyd. II, Presses universitaires de France, Paris 1972, s. 8–9. O wątpliwościach związanych z tym ustępem zob. A. H. M. Jones, *The Later Roman Empire 284–602. A Social Economic and Administrative Survey*, t. II, Oxford University Press, Oxford 1964, s. 698; Rickman, op. cit., s. 234; Sirks, op. cit., s. 221–222; Lo Cascio, *L'organizzazione annonaria...*, s. 236; Morley, op. cit., s. 35–36.

⁷³ *Annotat. super Luc.* I 319.

w *Historia Augusta* za rzeczywiście odnoszącą się do czasów Sewerów⁷⁴, czy raczej za antycypację stanu rzeczy z IV wieku⁷⁵. Jednak owe 75 000 dziennie daje 27 375 000 *modii* w skali roku i jest bliskie dwudziestu milionom sprowadzanym z Egiptu za Augusta, o których mówi *Epitome*⁷⁶. Być może więc jest to wielkość odpowiadająca zapotrzebowaniu na *frumentatio*, a nie spożyciu zboża przez całą populację miasta⁷⁷. Lo Cascio ocenia, że owe 75 000 dziennie może świadczyć o 650 000–700 000 populacji obywatelskiej w Rzymie⁷⁸. Podobnie sądzi Boudewijn Sirks (600 000)⁷⁹, nieco mniejsze liczby podają James E. Packer (500 000)⁸⁰ i André Piganiol (450 000)⁸¹. Jednakże przy takiej konkluzji uzyskujemy jedynie potwierdzenie szacunków populacji obywatelskiej wynikających z analizy danych o uprawianych do *frumentatio*. Niewiele dowiadujemy się o liczebności innych, wspomnianych powyżej, grup zamieszkujących miasto, a przez to całej jego populacji⁸².

Wydaje się, że przynajmniej trzecia z „metod” wskazanych przez Belocha⁸³ powinna dać odpowiedź na to pytanie. Opiera się ona na danych zawartych w *Curiosum urbis Romae regionum XIV* i *Notitia urbis Romae*. Źródła te pochodzące z IV wieku wykazy budynków miasta Rzymu dokonane z podziałem na czternaście regionów miasta. Podają one liczbę 1800 *domus* i 46 000 *insulae*⁸⁴. Wbrew pozorom jednak te, wydawałoby się, precyzyjne informacje nie są łatwe w interpretacji i w latach czterdziestych XX wieku wywołały bardzo ożywioną dyskusję naukową, w której doszło do sporu uczonych włoskich Giuseppego Lugliego, Guida Calzy i Itala Gismondiego⁸⁵ z uczonym niemieckim Arminem von Gerkanem⁸⁶. Zakres sporu pomiędzy nimi zawierał się w przedziale od 700 000, za czym optował von Gerkan, do około 1 200 000, której to liczby bronili uczeni włoscy. Trudno którejkolwiek ze stron w tym sporze przyznać rację. Obecnie kwestionuje się nie tyle wyniki, co metodę i wartość źródłową tych rozważań. Jak wskazali Gustav Her-

⁷⁴ Friedländer, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 11), t. I, s. 26.

⁷⁵ Zob. Beloch, op. cit., s. 394; Kahrstedt, op. cit., s. 11–21; Cardinali, op. cit., s. 288–289; von Gerkan, *Die Einwohnerzahl...*, s. 173–175 (= *Von antiker Architektur...*, s. 307); Maier, op. cit., s. 327; Jones, op. cit., t. II, s. 698; Piganiol, op. cit., s. 8–9.

⁷⁶ Zob. wyżej, przyp. 66.

⁷⁷ Pavis d'Escurac, op. cit., s. 171–174, ocenia, że populacja i konsumpcja zboża za Augusta i Septymiusza Sewera była taka sama.

⁷⁸ Lo Cascio, *L'organizzazione annonaria...*, s. 236–237; id., *Le procedure...*, s. 44–45.

⁷⁹ Sirks, op. cit., s. 220–221; por. Kolb, op. cit., s. 454.

⁸⁰ Packer, op. cit., s. 89.

⁸¹ Piganiol, op. cit., s. 8, przyp. 4.

⁸² Bardzo różne są szacunki tych grup ludzkich; np. pomiędzy 127 000 a 900 000 wahają się szacunki wyzwolenców i niewolników – zob. Kolb, op. cit., s. 453. Jestem za dość ostrożnymi szacunkami w tej materii – zob. E. Lo Cascio, *Considerazioni sul numero e sulle fonti di approvvigionamento degli schiavi in età imperiale*, *Antiquitas* 27, 2002, s. 51–65.

⁸³ Zob. wyżej, przyp. 29.

⁸⁴ Oba dokumenty wydał H. Jordan, *Topographie der Stadt Rom im Altertum*, t. II, Berlin 1871, s. 539–574; nowsze wydanie: *Libellus de regionibus urbis Romae*, wyd. A. Nordh, Lundae 1949.

⁸⁵ Lugli, *I monumenti antichi...* (zob. wyżej, przyp. 23), t. II, s. 78–90; id., *Il valore topografico...* (zob. wyżej, przyp. 23), s. 191–208.

⁸⁶ Zob. przyp. 5.

mansen i Lo Cascio, szczególnie wyraz *insula* użyty przez twórców antycznych wykazów, rozmaicie interpretowany przez współczesnych uczonych, jest terminem techniczno-prawnym na określenie jakiegokolwiek budowli, a właściwie parceli budowlanej, pod którym mogą się kryć nie tylko domy czynszowe, ale też budynki użyteczności publicznej, a nawet ogrody czy baseny⁸⁷. Z natury rzeczy te ostatnie są niezamieszkałe, co podaje w wątpliwość wszelkie wyniki. Zresztą samo to, że uczeni opierając się na tym samym materiale źródłowym dochodzili do tak różnych wyników, świadczy o dużej dozie dowolności w ich interpretacji.

Podsumowując powyższe rozważania można stwierdzić, że liczba uprawnionych do świadczeń *frumentatio* i *congaria* była w okresie wczesnego cesarstwa w miarę stała i oscylowała pomiędzy 150 000 a 200 000. Liczba ta jednak nie wyczerpywała zapotrzebowania na rozdawnictwo i zapewne nowe osoby mogły być włączane do systemu, ale dopiero gdy na istniejącej liście pojawił się wakat, aby ogólna liczba beneficjentów nie przekroczyła ustalonego limitu⁸⁸. Jeżeli do tej liczby dodamy co najmniej dwa razy tyle kobiet i dzieci, to przy ostrożnym szacunku osiągamy liczbę od 400 000 do 600 000 samych obywateli rzymskich wraz z rodzinami zamieszkałych na stałe w Rzymie w I i II wieku⁸⁹. Podobny wynik uzyskujemy analizując dane dotyczące sprowadzanego do Rzymu zboża, jak można się domyślać, głównie na potrzeby *frumentatio*. Jednakże owe cyfry ujmują jedynie minimum populacji Rzymu, ponieważ nie uwzględniają obywateli rzymskich wraz z rodzinami pozostających poza systemem rozdawnictwa, obywateli czasowo przebywających w Rzymie, grupy *peregrini*, niewolników i wyzwolenców. Niestety nie mamy danych, aby oszacować liczebność tych ostatnich grup. Wydaje się jednak, że dopuszczalne jest stwierdzenie, że w okresie największego rozkwitu miasta pomiędzy panowaniem Septymiusza Sewera i Konstantyna Wielkiego Rzym był milionową, albo prawie milionową, metropolią⁹⁰. Trzeba jednak pamiętać, że część owej ludności stanowili ludzie przyjezdni, turyści, włóczędzy itp., którzy na stałe nie pozostawali w mieście⁹¹. Jednak, choć liczba mieszkańców mogła sięgać miliona, nie mogła zbytnio przekraczać tej liczby, ponieważ już przy założeniu, że milionowa populacja zamieszkiwała teren Rzymu, w ramach murów zbudowanych przez cesarza Aureliana przypadałoby średnio 72 000 ludzi na km². Tymczasem stosunek ten dla Pompejów wynosił 17 000 ludzi na km², a 32 000 dla Ostii. Dla porównania w Rzymie w 1931 przypadało 29 000 ludzi na km². Z drugiej jednak strony w Aleksandrii tego okresu aż 60 000 ludzi zamieszkiwało średnio na jednym km². Trzeba też zaznaczyć, że różni uczeni przyjmowali za

⁸⁷ G. Hermansen, *The Population of Imperial Rome: The Regionaries*, Historia 27, 1978, s. 129–168; Morley, op. cit., s. 34; Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 58–63; por. Kolb, op. cit., s. 455–456.

⁸⁸ Virlovet, *La Plèbe frumentaire...* (zob. wyżej, przyp. 39), s. 59.

⁸⁹ Tak: Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 30; Beloch, op. cit., s. 399–401 (600 000); Morley, op. cit., s. 37 (520 000); N. Purcell, *The City of Rome and the plebs urbana in the Late Republic*, [w:] *The Cambridge Ancient History*, wyd. II, t. IX: *The Last Age of the Roman Republic, 146–43 B.C.*, oprac. J. A. Crook i in., Cambridge University Press, Cambridge 1994, s. 648 (500 000).

⁹⁰ A. Chastagnol, *Le Fonctionnement...* (zob. wyżej, przyp. 18), s. 111: „Il est bon ton de parler d'un million d'habitants...”; por. Hermansen, op. cit., s. 165–168.

⁹¹ Zwraca na to uwagę Morley, op. cit., s. 33.

podstawę podobnych szacunków odmienne areale gruntów⁹². Musimy uznać, że życie mieszkańców Rzymu toczyło się na stosunkowo niewielkiej przestrzeni, co było wymuszone brakiem komunikacji miejskiej. Rzymianie spędzali swój dzień w centrum miasta na publicznych placach i ulicach, natomiast mieszkania, przeważnie ciemne, bez bieżącej wody i możliwości gotowania, traktowali jedynie jak sypialnie. Tylko przy takim trybie życia milionowa społeczność mogła pomieścić się na przestrzeni ograniczonej murami cesarza Aureliana.

Jedynie tytułem uzupełnienia warto dodać, że od IV wieku liczba ludności starożytnego Rzymu zaczęła spadać. Możemy się jedynie domyślać, że pierwszy impuls dla tego procesu dało przeniesienie siedziby cesarskiej z Rzymu do innych miast cesarstwa. Wraz z panującym Wieczne Miasto opuścił krąg osób związanych z dworem i aparatem administracyjnym wspomagającym cesarza. Do tego należy doliczyć rodziny tych ludzi. Trzeba też pamiętać, że musiało to znacząco wpłynąć na liczbę przybyszów odwiedzających Rzym w sprawach urzędowych i częściowo w interesach. Nie potrafimy określić, jak duża była ta grupa, tym bardziej że proces był rozłożony w czasie. Nieco pewniejsze informacje możemy uzyskać analizując dzieje rzymskiego garnizonu, przy czym należy pamiętać, że każdy z żołnierzy mógł mieć rodzinę, a jego żołd był zapewne stymulatorem rozwoju gospodarczego miasta⁹³. W IV wieku najważniejsze oddziały tego garnizonu, jak gwardia pretoriańska, wigilowie i kohorty miejskie, zostały zlikwidowane. Gwardię pretoriańską rozwiązał Konstantyn Wielki w 312 roku⁹⁴. Wigilów przed 384 rokiem zastąpili *collegiati* powoływani spośród korporacji zawodowych funkcjonujących w Rzymie⁹⁵. Także kohorty miejskie zostały w IV wieku rozwiązane i zastąpione przez cywilnych urzędników⁹⁶. W ostatnim przypadku Chastagnol zakłada, że żołnierze rozwiązanych kohort miejskich zostali włączeni w skład cywilnej policji miejskiej (*contubernales*) i liczyli 4 500 funkcjonariuszy, a całe *officium* prefekta miasta miało w tym okresie liczyć 5 000 ludzi. Zdanie to jest jednak mało prawdopodobne, jeśli się zważy, że

⁹² Zob. Morley, op. cit., s. 34–35; G. R. Storey, *The Population of Ancient Rome*, Antiquity 71, 1997, s. 966–978; Scheidel, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 28), s. 51, przyp. 203; D. Delia, *The Population of Roman Alexandria*, TAPhA 118, 1989, s. 275–292.

⁹³ Zob. Y. Le Bohec, *L'Armée romaine sous le Haut-Empire*, wyd. III, Picard, Paris 2002, s. 20–24.

⁹⁴ Por. Aur. Vict. *Caes.* 40, 22–25; Lact. *De morte persec.* 26, 3; Zos. II 17, 2. Zob. M. Durry, *Les Cohortes prétoriennes*, Paris 1938, s. 392–394; id., *Le Christianisme dans les cohortes prétoriennes*, [w:] *Hommages à J. Bidez et à F. Cumont*, Bruxelles 1948 (Collection Latomus 2), s. 85–90; id., *Praetoriae cohortes*, [w:] *RE*, t. XXII 2 (1954), szp. 1610 i 1633; A. Chastagnol, *La Préfecture urbaine à Rome sous le Bas-Empire*, Presses universitaires de France, Paris 1960, s. 65; H. Freis, *Die Cohortes Urbanae*, Böhlau, Köln – Graz 1967 (Epigraphische Studien 2), s. 19; Le Bohec, op. cit., s. 21; I. Łuć, *Oddziały pretorianów w starożytnym Rzymie. Rekrutacja, struktura, organizacja*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2004, s. 7.

⁹⁵ Zob. Ruciński, op. cit., s. 267–268, 272–274 (tutaj źródła i literatura przedmiotu).

⁹⁶ W. G. Sinnigen, *The officium of the Urban Prefecture during the Later Roman Empire*, American Academy in Rome, Rome 1957 (Papers and Monographs of the American Academy in Rome 17), s. 92 (r. 318); Chastagnol, *La Préfecture...*, s. 254–256 (między r. 368 a 379); Freis, op. cit., s. 21–22; por. id., *Urbanae cohortes*, [w:] *RE*, Suppl. X (1965), szp. 1129 (przed r. 367, prawdopodobnie 317–357); por. Le Bohec, op. cit., s. 22.

officium prefekta *praetorio* Wschodu liczyło tylko 2 000 ludzi, choć trzeba przyznać, że dopiero w VI wieku⁹⁷.

W tym miejscu trzeba zastrzec, że chociaż w IV i V wieku proces depopulacji Rzymu zapewne już się rozpoczął, to jego tempo nie było zbyt szybkie⁹⁸. Wzbudza też ono spory wśród uczonych, których szacunki zamykają się w liczbach pomiędzy 350 000 a 750 000 mieszkańców w IV wieku⁹⁹. Hermansen zwraca uwagę, że w Rzymie tego czasu znajdowało się trzy tysiące tancerek – małe miasto nie potrzebowałoby takiej ich liczby¹⁰⁰. Podobne wyniki daje zapoczątkowana przez Mazzarina i Chastagnola czwarta „metoda” szacowania populacji Rzymu, pozwalająca ustalić, że w 367 roku było 317 333 beneficjentów ustanowionego jeszcze przez Aureliana systemu rozdawnictwa mięsa wieprzowego¹⁰¹. Nawet w V wieku po Chr., po najeździe Alaryka w 410 roku, nadal można wskazać w 419 roku 120 000 i podobnie w 452 roku 140 000 beneficjentów ówczesnego systemu rozdziału żywności¹⁰². Jeszcze Kasjodor żyjący w VI wieku po Chr., dostrzega w Rzymie ślady dawniejszej wielkiej metropolii¹⁰³.

ARGUMENTUM

Quaestio est de hominum numero, Caesaribus regentibus qui Romam veterem inhabitaverint, atque hac in quaestione quadruplex ratio illius numeri statuendi examinatur. Prima est de frumento Romae incolis cotidie dividendo, secunda de copia huius frumenti quotannis Romam comportanda, tertia de domuum insularumque numero, Urbis moenibus quae tunc clausae sint, quarta autem – minus argumentationi utilis – de suilla carne populo a Caesaribus distribuenda. Demonstratum est potuisse Romam id temporis a millies millenis hominibus inhabitari – ut angustia locorum vix ferendum in modum compressis – qui numerus procedente tempore paulatim minui coepit.

⁹⁷ Chastagnol, *La Préfecture...*, s. 228; por. Le Bohec, op. cit., s. 22.

⁹⁸ Zob. Mazzarino, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 30), s. 219–220 i 240; odmiennie Beloch, op. cit., s. 394; Cardinali, op. cit., s. 288–289; von Gerkan, *Die Einwohnerzahl...*, s. 173–175 (= *Von antiker Architektur...*, s. 307); Piganiol, op. cit., s. 8–9.

⁹⁹ 350 000 – Chastagnol, *La Préfecture...*, s. 182; 440 000 – Kahrstedt, op. cit., s. 11–21; 500 000 – Piganiol, op. cit., s. 8; Cameron, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 26), s. 75; 500 000–700 000 – Jones, op. cit., t. II, s. 1040, por. s. 698.

¹⁰⁰ Por. Ammian. XIV 6, 19. Hermansen, op. cit., s. 168; Morley, op. cit., s. 33; Robinson, op. cit. (zob. wyżej, przyp. 17), s. 9.

¹⁰¹ *Cod. Theod.* XIV 4, 4.

¹⁰² Por. ibid., 10; *Leges novellae Valentiniani XXXVI (XXXV) 1–2*. Zob. Mazzarino, op. cit., s. 229–247; Chastagnol, *Le Ravitaillement...* (zob. wyżej, przyp. 30), s. 18–22; Lo Cascio, *Le procedure...*, s. 63–76. Po części utrzymanie dużej populacji Rzymu było efektem wpisania na listy obywateli rzymskich zamieszkałych w Rzymie nowych osób – zob. Mazzarino, op. cit., s. 242.

¹⁰³ Cassiod. *Var.* XI 39, 1–2. Zob. Hermansen, op. cit., s. 168; Lo Cascio, *L'organizzazione annonaria...* (zob. wyżej, przyp. 70), s. 229.